

ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂՅԱՆ
 ԳԻՏԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՈՒՐՎԱԳԻԾ
 (Ծննդյան 140-ամյակի առթիվ)

ՍԱՐԳԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

XIX դարի վերջին քառորդը հայ բանասիրական մտքի պատմության մեջ բնորոշվում է որպես զարգացման մի նոր, բարձր աստիճան: Միջագագային բանասիրության և հայ ազգային մտավոր զարթոնքի բուռն վերելքի պայմաններում, 60–70-ական թվականներից ի վեր, հայագիտական միտքը հաստատուն քայլերով սկսում է թևակոխել զարգացման մի նոր շրջափուլ: Եթե մինչև հիշյալ հարյուրամյակի 30-ական թվականները հայ

բանասիրությունը սահմանափակվում էր սուկ հայոց լեզվի, այն էլ հիմնականում գրաբարի գիտությամբ, ապա այդ ժամանակաշրջանից սկսած՝ հայ գիտնականների (Ստ. Նազարյանց, Մ. Սումայյան, Մ. Նալբանդյան, Հ. Գաթրոճյան, Մ. Էմին, Ստ. Պալասանյան, Ա. Այտրնյան և այլք) ջանքերով բանասիրությունն ընդլայնում է իր սահմանները, իր մեջ ներառելով և՛ գրականագիտություն, և՛ բանագիտություն, և՛ աշխարհաբար հայերենի ուսմունք, և՛ բնագրագիտություն, մասամբ և՛ ազգագրագիտություն: Փոխվում են նաև հետազոտման ե-

ղանակները: Գրեթե միննույն ժամանակ հայ լեզվաբանության մեջ արմատավորվող պատմահամեմատական մեթոդը զարգացման լայն հեռանկարներ է բացում հայ լեզվաբանության առջև և վերջինիս՝ կրոնաստավածաշնչային մեկնաբանությունների ոլորտից տեղադրում է գիտական կայուն հիմքերի վրա: Պատմահամեմատական մեթոդը միննույն ժամանակ իր բարերար ներգործությունն է ունենում հայագիտության մեջ նոր սկզբնավորված գրականագիտության, բանագիտության, ազգագրագիտության վրա: 50–60-ական թվականներին Վենետիկի, Վիեննայի, Մոսկվայի, Թիֆլիսի, Կ. Պոլսի, մասամբ Էջմիածնի, ինչպես նաև Արևմտյան Եվրոպայի հայագետների ջանքերով հայ բանասիրությունն սկսում է ապրել կայուն առաջընթաց, որը 70–80-ական թվականներին վերաճում է նոր որակի, իսկ դարավերջին արդեն դուրս է բերվում զարգացման լայնահուն մայրուղի: Առանձնակի ծաղկում է ապրում արևելահայ բանասիրական միտքը, որի առաջամարտիկներն են դառնում հատկապես Գևորգյան ու Լազարյան ձեմարանների այն սաները, ովքեր ի-

րենց բարձրագույն կրթությունն ստանալով եվրոպական ու ռուսական համալսարաններում, առաջավոր գիտելիքներով զինված՝ մի նոր շարժում են առաջ բերում հայագիտության մեջ¹:

Արևելահայ բանասիրության գիտական նոր սերնդի ամենակարկառուն ղեկքն է դառնում Գևորգյան ճեմարանի սան Մանուկ Աբեղյանը (1865–1944 թթ.), որը 1885 թ. «յոյժ գովելի» գնահատականներով և առաջնակարգ մրցանակագրով (դիպլոմ) ավարտելով ճեմարանը և մի քանի տարի զբաղվելով մանկավարժական, գիտական ու լրագրային աշխատանքով, 1893 թ., հայ բարերար Ալեքսանդր Մանթաշյանի նյութական հովանավորությամբ, մեկնում է Գերմանիա ուսանելու: Այստեղ նա ընդունվում է Ենայի համալսարանը որպես բանասիրության և փիլիսոփայության ուսանող: Երկու կիսամյակ ուսանում է Ենայի, երեք կիսամյակ՝ Լայպցիգի, երեք էլ՝ Բեռլինի համալսարաններում, խորամուխ լինելով գերմանական բանասիրության, մասնավորապես լեզվի, գրականության, պատմության և փիլիսոփայության ուսումնասիրության մեջ: 1895-ին Աբեղյանն անցնում է Ֆրանսիա՝ Փարիզ, մեկ տարի ուսանում Սորբոնի համալսարանում՝ որպես բանասիրության ազատ ունկնդիր, ուսումնասիրում հատկապես գրականություն և գրականության տեսություն, հետևում ֆրանսերենին և խորամուխ լինում ֆրանսիական հարուստ ու գեղեցիկ գրականության մեջ: 1898 թ. Աբեղյանն ավարտական քննություններ է հանձնում Ենայի համալսարանում՝ քննության գլխավոր ճյուղ ընտրելով ընդհանուր պատմությունը, իսկ երկրորդական ճյուղ՝ ընդհանուր փիլիսոփայությունը և ֆրանսերեն լեզուն: Այստեղ էլ նա որպես ավարտական դիսերտացիա է ներկայացնում իր «Der armenische Volksglaube» («Հայ ժողովրդական հավատալիքը») աշխատությունը և ստանում փիլիսոփայության դոկտորի աստիճան և դիպլոմ:

1898 թ. Աբեղյանը Գերմանիայից վերադառնում է հայրենիք և անմիջապես աշխատանքի հրավիրվում Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարան: Սկսվում է նրա գիտահետազոտական և գիտամանկավարժական գործունեության ամենաբուռն ու արդյունավետ շրջանը:

Նախ՝ հարկ է նշել. որ Աբեղյանի գիտական գործունեությունը ժամանակագրական առումով բաժանվում է երկու հիմնական շրջանի. առաջինն ընդգրկում է 1886–1893 թթ., այսինքն՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի Սրվանձտյանից հետո երկրորդ պատումի գրառումից մինչև Եվրոպա մեկնելը. երկրորդ շրջանն ընդգրկում է 1896 թվականից, այն է՝ «Գրական դպրոցներ» աշխատության տպագրությունից սկսած մինչև իր արգասավոր կյանքի մայրամուտը:

Մանուկ Աբեղյանի գիտական վաստակը դասական հայագիտության մնայուն ժառանգության մեջ բացառիկ ներդրումներից է: Այն, առաջին հերթին հատկանշվում է հայագիտական տարբեր գիտաճյուղերի համակողմանի ընդգրկմամբ, ապա դրանց գիտական տեսությունների մշակմամբ և համակարգմամբ, ինչպես նաև հետազոտվող նյութի խորագնին

¹ Տե՛ս Ս. Հ ա ր ր ու թ յ ու ն յ ա ն. Մանուկ Աբեղյան, կյանքն ու գործը. Երևան, 1970, էջ 637–638, նաև՝ Ս. Հ ա ր ր ու թ յ ու ն յ ա ն. Հայագիտություն.– Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Երևան, 1981, էջ 898–920:

քննություններով: Այլ կերպ ասած՝ հայագիտության տարբեր մասնագիտություններում նրա մշակած գիտական համակարգերն ու տեսական ուսմունքները հիմնված են տվյալ գիտաճյուղում ընդգրկված առարկաների մասնագիտական խոր ու մանրակրկիտ հետազոտությունների վրա, որի հետևանքով այդ ուսմունքներն ու համակարգերը դառնում են մնայուն ու հիմնարար:

Հայագիտական առարկաների ընդգրկման առումով Մ. Աբեղյանի գիտական տեսադաշտը խիստ լայն է և համապարփակ. այն իր մեջ է ներառում բանասիրությանը շահագրգռող գրեթե բոլոր հիմնական բնագավառները՝ հայ բանահյուսություն, գրականություն, հայոց լեզու, տաղաչափություն, դրանց հետ նաև՝ տեքստաբանություն և բառարանագրություն: Բայց խնդիրը սոսկ ընդգրկման ծավալի մեջ չէ, այլ այդ տարբեր առարկաների գիտական մշակման որակի և դրանից արտածված գիտական այն արդյունքների, որոնք հայագիտության մեջ դարձան հիմնարար, դասական և հեռանկարային՝ առաջնորդելով հայագիտական միտքը զարգացման նոր բնագծեր:

Այս իմաստով միանգամայն արդարացի է մեծ բանաստեղծ Պ. Սևակի՝ Մ. Աբեղյանին տված հետևյալ գնահատականը. «Մ. Աբեղյանի մեջ ներդաշնակ կյանքով ապրում էին թե՛ մեծ լեզվաբանը, թե՛ մեծ գրականագետը, թե՛ մեծ բանագետը, իրենց արանքում տեղ տալով նաև մեծ պատմաբանին և մեծագույն տաղաչափագետին»:

Ահա թե ինչու ոչ միայն կարող ենք, այլև պարտավոր ենք հպարտությամբ նշելու, որ հայագիտության բոլոր մեծ երախտավորների մեջ առաջուր Մ. Աբեղյանն է ամենաներդաշնակ, ավելի ճշգրիտ բառով ասած՝ կատարյալ դեմքը²:

Մ. Աբեղյանը գիտական ասպարեզ իջավ XIX դարի վերջին տասնամյակներին և իր արդյունավետ գործունեությունը շարունակեց XX դարի առաջին կեսերին, երբ հասարակական գիտությունների բնագավառում կատարվում էին լուրջ տեղաշարժեր, գիտահետազոտական մեթոդների և ուղղությունների պայքար ու հերթագայություն:

Իր բարձրագույն կրթությունն ստանալով գերմանական ու ֆրանսիական համալսարաններում (1893–1898 թթ.)՝ Մ. Աբեղյանը միաժամանակ վկան ու ակնատեսն է դառնում գիտական տարբեր մեթոդների և ուղղությունների բախմանն ու նորերի հաստատմանը: Լավ յուրացնելով ժամանակի գիտական առաջավոր դպրոցների տեսական ու մեթոդաբանական սկզբունքները, մասնավորապես պատմահամեմատական մեթոդն ու դրա հիմքի վրա ձևավորված երիտքերականների նոր ուղղությունը, գրականագիտական կուլտուր-պատմական դպրոցի մեթոդական ելակետերը, ինչպես նաև գրական ու բանահյուսական իրողությունների սոցիալ-պատմական մեկնաբանությունների նոր մոտեցումները, Մ. Աբեղյանը դրանք ստեղծագործաբար կիրառում է իր բանագիտական, լեզվաբանական ու գրականագիտական հետազոտ աշխատություններում: Բայց, այ-

² Պ. Ս և Կ. Պաշտոնական ընդդիմախոսություն Մ. Հարությունյանի «Մանուկ Աբեղյան» դոկտորական դիսերտացիայի մասին, 1971, էջ 4-5, ձեռագիր, պահվում է Մ. Հարությունյանի անձնական արխիվում:

դուամենայնիվ, Աբեղյանի որդեգրած մեթոդաբանական գերագույն սկզբունքը պատմական մոտեցումն էր՝ բանահյուսական, գրական, լեզվական բոլոր փաստերն ու երևույթները դիտել, քննել ու մեկնաբանել դրանց գոյացման ու զարգացման հարաշարժ ընթացքում, այսինքն՝ պատմական փոփոխությունների մեջ, թե համաժամանակյա և թե տարժամանակյա մակարդակներով: Պատմականությունը (историзм) Աբեղյանի գիտական հետազոտությունների հիմնական եղանակն է և նրա մշակած տեսական ուսմունքները (այդ թվում նաև վերջին տասնամյակներում այնքան չարչրկված ուղղագրական բարեփոխումների գիտական հիմնավորումը) ճիշտ հասկանալու և ճիշտ մեկնաբանելու համար անհրաժեշտ է միշտ հաշվի նստել Աբեղյանի գիտական այս ճշմարիտ մոտեցման հետ:

Իսկ ընդհանրապես՝ Աբեղյանի դավանած մեթոդը հետևյալն է, որը նա մի առիթով ձևակերպել է այսպես. «Բանասերը, ինչպես և ամեն իսկական գիտական աշխատող, միայն մեկ մեթոդ ունի, այն է՝ նա բազմակողմանի կերպով ճիշտ դիտում է օբյեկտիվ իրականությունը և դրանից հանում է իր հասկացությունը, ինչպես փիլիսոփայորեն ասում են, մտածությունը անդրապատկերում է օբյեկտիվ իրականությունը: Սովորական լեզվով ասում ենք, թե հետազոտողն, ուղիղ հետևության հասնելու համար, պետք է բազմակողմանի ուղղատեսություն ունենա իր դիտած առարկայի նկատմամբ, և իր հետազոտության ժամանակ լինի ուղղամիտ և ուղղադատ»³ (ընդգծումները մերն են. – Ս. Հ.):

Այս գիտական անաչառ օբյեկտիվիզմն է միշտ եղել Մ. Աբեղյանի մեթոդական հավատամքը, որին նա հետևել է իր շուրջ 60-ամյա գիտական մեծարդյուն գործունեության ընթացքում:

Մ. Աբեղյանի գիտական ժառանգության գերակշիռ մասը հետևանքն ու արդյունքն էր եվրոպական համալսարաններում նրա ստացած համակողմանի կրթության: Բայց մինչև Եվրոպա մեկնելը, նրա գիտական գործունեության առաջին, խիստ կարճատև շրջանում (1886–1893 թթ.) արդեն ձևավորվում են սկսնակ հետազոտողի գիտական նախասիրությունները: Նրա գիտական նախաքայլերն սկսվում են հայ ժողովրդական նորահայտ վեպի երկրորդ պատումի հայտնաբերումով և գրառումով (1886 թ.), 1889-ին դրա հրատարակումով («Դավիթ և Մհեր»): Նույն 1889 և 1890 թթ. «Մուրճ» ամսագրում Մ. Աբեղյանը «Ազգային վեպ» խորագրով հրատարակում է մի ընդարձակ ուսումնասիրություն, որը մեր նորահայտ հերոսավեպին նվիրված առաջին լուրջ ու ամբողջական հետազոտությունն էր: Այս գույգ աշխատությամբ առմիշտ կանխանշվում էր Աբեղյանի գիտական ճակատագիրը հայ էպոսագիտության և ընդհանրապես բանագիտության ասպարեզում: Բանասիրության Աբեղյանի նախասիրած հաջորդ ոլորտը՝ հայոց լեզուն էր, մասնավորապես հայերենի հնչունաբանության, շեշտադրության և ուղղագրության խնդիրները, որոնք նրա գիտական գործունեության այս առաջին փուլում արծարծվում

³ Մ. Աբեղյան. Երկեր. հ. Է, Երևան, 1975, էջ 121:

են հեղինակի «Ժողովրդական լեզվի շեշտադրությունը արևելյան ճյուղի բարբառների մեջ», «Գրաբարի երկբարբառներն և ու, թե՛ լ, թե՛ վ»⁴, «Ուղղագրական նկատողություններ» (1890 թ.), «Հայոց լեզվի ուղղագրությունը» (1892 թ.) ուշագրավ աշխատություններում, որոնց հիմնադրույթները հետագայում առավել խորացան, ամրադրացան, համալրվեցին նորանոր խնդիրներով հեղինակի լեզվաբանական և տաղաչափագիտական հետազոտություններում:

Այս առաջին շրջանում են ձևավորվում նաև Աբեղյանի գիտական նախասիրությունները հայ հին ու նոր գրական երկերի, դեմքերի, մատենագրական հուշարձանների, գրական երևույթների գնահատման նկատմամբ՝ արժարժված 1889–1893 թթ. պարբերական մամուլում հրատարակված նրա տասնյակ գրախոսականներում ու հոդվածներում: Դրանք կանխանշում էին երիտասարդ հեղինակի շահագրգռությունները հայ բանասիրության մեկ այլ մեծ բնագավառի՝ գրականության և նրա պատմության նկատմամբ:

Աբեղյանի գիտական գործունեության երկրորդ շրջանում, եվրոպական համալսարաններում ձեռք բերված տեսական գիտելիքների և նորա-

⁴ Մի քանի տարի առաջ՝ 1998 թ. մայիսի 23-ին, Հայաստանի Ազգային ժողովի պատգամավորներից մեկը (Գ. Ռուբինյան) նախագիծ էր ներկայացրել խորհրդարան հայոց այբուբենից վտարելու ու տառը, որպես ո և լ տառերի համակցում և փոխարենը գործածել միայն լ նշանը, որն, ի դեպ, նոր հայերենում (և դեռ դրանից էլ առաջ) չունի իր համապատասխան հնչյունը և էթե առանձին դեպքերում օգտագործվում էլ է, ապա միայն վ հնչյունի համար: Այս «նորամուծությունը» պատգամավորը պատճառաբանում է հանուն մաշտոցյան այբուբենի սկզբունքների վերականգնման:

Ահա ինչ է գրում ու երկտառի համար երիտասարդ Մ. Աբեղյանը տակավին 1890 թ.՝ գրաբարի երկբարբառների խնդիրը քննելիս և նոր հայերենում դրանց պարզ ձայնավորների վերածման օրինաչափությունները «ախմանելի»։ «Ու երկտառը նոր լեզվի (նոր հայերենի)․․․Ս. Շ.) մեջ փոփոխության միևնույն կանոնին չի ենթարկվում, որին ենթարկվում են մյուս աւ, եւ, իւ երկբարբառները. մինչդեռ վերջինները բառի վերջում և բառի մեջ ձայնավորից առաջ դառնում են աւ, եւ, իւ վանկեր, ու-ն չի դառնում ու, այսինքն չի պահում յուր բաղադրիչ և ձայնավորի և վ դարձած լ-ի հնչյունը: Բառի վերջում ու-ն արտասանվում է ինչպես պարզ ձայնավոր ու (ց), իսկ բառի մեջ ձայնավորից առաջ ինչպես բաղաձայն վ, երբեմն և ինչպես ըվ վանկ <...> Բառի վերջում և բառի մեջ ձայնավորից առաջ ու երկտառի արտասանությունն եղած պիտի լինի ահա ու(ց) պարզ ձայնավոր, և ոչ երկբարբառ ու(օու): Բսկ թե ինչո՞ւ մեր այբբենարանի մեջ ու(ց) պարզ ձայնավորի համար առանձին նշանագիր չի ստեղծված, այլ միևնույն ու երկտառով է նշանակված, դրա պատճառն այն է, որ մեր այբբենարանը հունականի հետևողությամբ է կազմված, իսկ հունական այբբենարանի մեջ ևս միևնույն երկտառ ձևն է գործածվում թե ու(ց) հնչյունի համար և թե ու(օու) երկբարբառի համար: Մ. Մեսրոպը մեր այբբենարանի մեջ ու(ց) ձայնավորի համար, հունարենի հետևողությամբ, նշանակել է ու երկտառ նշանագիրը, որ արմատական բաղաձայնից առաջ իբրև երկբարբառ է ծառայել, իսկ բառի վերջում և բառի մեջ ձայնավորից առաջ իբրև պարզ ձայնավոր ու(ց): Թե վերոհիշյալ դեպքերում ու երկտառի հնչյունն եղել է ու(ց) պարզ ձայնավոր և ոչ երկբարբառ ու(օու), այդ երևում է նրանից, որ մինչդեռ ու-ն այդ դեպքում չի ենթարկվում նոր լեզվի մեջ երկբարբառի կրած փոփոխությանը (այսինքն չի դառնում ու, ինչպես՝ աւ=ավ), ընդհակառակն, ենթարկվում է այն փոփոխությանը, որ ու(ց) ձայնավորն ունենում է ոչ միայն մեր լեզվի մեջ, այլև մեր լեզվին ցեղակից լեզուների մեջ» (Մ. Աբեղյան, հ. Լ, Երևան, 1985, էջ 305–306): Բերվածից պարզ հետևում է, որ ու երկտառը մաշտոցյան դասական նշանադիր է, արտահայտել է հին հայերենի թե՛ ու պարզ հնչյունը, թե՛ օու երկբարբառը, իսկ արդի հայերենում սոսկ ու պարզ հնչյունը, և ոչ մի նորայթուխ «գիտունի» իրավունք չի վերապահվում այն վտարել մաշտոցյան դասական այբուբենից:

գույն մեթոդների հիմքի վրա, նրա բանասիրական հետազոտությունների ոլորտներն առավել են ընդլայնվում և խորանում:

Ա. ԲԱՆԱԳԵՏՆ ՈՒ ԱՌԱՍՊԵԼԱԳԵՏԸ

Եվրոպական համալսարաններն ավարտելու հաջորդ իսկ տարում՝ 1899 թ., Մ. Աբեղյանը հրատարակում է երկու մենագրություն՝ «Der armenische Volksglaube» և «Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ»: Առաջինը նվիրված էր հայ ժողովրդական հավատալիքների գիտական համակարգմանն ու համեմատական հետազոտությանը, որ հայագիտության մեջ առաջին անգամ էր այդ մակարդակով կատարվում, իսկ մյուսում, դարձյալ պատմահամեմատական լայն տեսադաշտի վրա, հիմնավորապես վերաքննվում էին Մ. Խորենացու ավանդած հայոց դիցաբանական-էյուցագնական առասպելներն ու հնագույն վեպի՝ Վիպասանքի, Տիգրանյան և Արտաշեսյան վիպաշարերը ու հավաստվում դրանց առասպելաբանական խորագնա արմատները և ընդհանրությունները հին հնդեվրոպական ու սեմական ավանդությունների հետ, ապացուցվում դրանց աղբյուրագիտական վավերականությունը՝ ընդդեմ Գր. Խալաթյանցի և այլոց Պատմահոր ու նրա աղբյուրների նկատմամբ արտահայտած գերքննադատական միտումների:

Այս գույգ աշխատությամբ, փաստորեն, հիմք էր դրվում մեր ժողովրդական հավատալիքների, հնագույն առասպելների (Հայկի, Վահագնի, Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի, Տորքի) և առասպելաբանական վեպի (Տիգրանի և Արտաշեսի վիպական ցիկլեր) գիտական ուսմունքներին, որոնք հետագայում առավել ընդլայնվում և խորանում են հեղինակի գալիք աշխատություններում:

Թեմատիկայով այս աշխատություններին էր համամիտվում 1941-ին հրատարակած «Վիշապներ» կոչված կոթողներն իբրև Աստղիկ-Դերկետո դիցուհու արձաններ» բանավիճային ուսումնասիրությունը, ուր, համոզիչ փաստարկներով հերքելով ձկնակերպ քարակոթողները չար վիշապ-դեմոնի արձաններ համարելու վարկածը (Մառ, Մմիռնով, Պիոտրովսկի), Աբեղյանը փորձում է դրանք կապել հին հայոց սիրո և հեշտանքի դիցուհի՝ Աստղիկի պաշտամունքին: Անկախ այս կարծիքի գիտական արժանահավատությունից, էականն այն էր, որ Աբեղյանն այստեղ հանգամանորեն քննում է Աստղիկ դիցուհու պաշտամունքի ընդհանուր արմատները, տեղավայրերը, առասպելները և բացահայտում նրա տեղն ու նշանակությունը հին հայոց ծիսապաշտամունքային համակարգում: Դրանով, մի նոր էջով ևս, համայրվում էր հայ հին դիցաբանական-էյուցագնական առասպելների՝ հեղինակի զարգացրած նախորդ տեսությունը: Շարունակելով «Մասնա ծոեր» էյուցագնավեպի նկատմամբ իր նախընթաց շահագրգռությունները՝ Մ. Աբեղյանը, վեպի բազմաթիվ նորահայտ պատմումների հիման վրա, 1906–1908 թթ. սկզբում «Ազգագրական հանդեսում», ապա առանձին գրքով հրատարակում է «Հայ ժողովրդական վեպը» մենագրությունը, ուր հերոսավեպը դիտված ու քննված էր մեթոդաբանական նոր տեսանկյունից՝ պատմական մեկնաբանությունների նորագույն մոտեցմամբ (Վս. Միլլեր): Յուրովսանն ամփոփելով ու խորաց-

նելով իր և նախորդ հետազոտողների ճշմարիտ տեսակետները՝ Աբեղյանն այստեղ առաջ է քաշում և հետազոտում բանագիտական ու բանասիրական մի շարք նոր խնդիրներ, որոնք բացահայտում էին վեպի բուն էությունն ու իմաստաբանությունը: Նախ՝ քննվում էին վեպի լայն տարածվածությունն ու համազգային բնույթը, նրա գեղջկական-ժողովրդական ոգին, ժանրային, գեղարվեստական հատկանիշները, ապա վեպում արտացոլված պատմաաշխարհագրական միջավայրը, տեղանունների և անձանունների պատմական հիմքերը, սոցիալ-պատմական ատաղձը, վիպական տարբեր խավավորումներն ու առասպելաբանական մոտիվները, հին ու նոր հավատալիքները, հայ գեղջկական նահապետական կյանքի ու կենցաղի բնորոշ գծերը: Ամբողջությամբ վերառած՝ Մ. Աբեղյանի սույն մենագրությամբ մեզանում հիմք էր դրվում «Մասնա ծոեր» հերոսավեպի դասական ուսմունքին: Այս ուսումնասիրությունը կարևորվում էր նաև մեկ այլ առումով: Քննելով «Մասնա ծոերի» վիպական բաղադրությունը՝ Աբեղյանը նախ՝ հավաստում, ապա հիմնական գծերով վերականգնում է միջնադարյան հայ գրավոր ավանդության մեջ պահպանված (Ագաթանգեղոս, Բուզանդ, Սեբեոս, Հովհ. Մամիկոնյան) ժողովրդական երկու մեծ վեպերի՝ «Պարսից պատերազմ» և «Տարոնի պատերազմ», գոյությունն ու ամբողջականությունը, որը կարևոր նորություն էր հայագիտության մեջ: Աբեղյանն իր վերականգնած այս վեպերի և «Մասնա ծոերի» միջև բացահայտում է վիպական սերտ աղերսներ ու ապացուցում, որ «Մասնա ծոերը» իր հերոսներով և հիմնական միջադեպերով «Պարսից պատերազմ» հին վեպի վիպական կերպափոխումն է՝ կատարված հետագա դարերի պատմական անցուդարձերի խոր ազդեցությամբ: Մյուս կողմից, «Մասնա ծոերի» առասպելաբանական բաղադրիչները քննելիս՝ նա ցույց է տալիս, որ վերջիններս սերում են Խորենացու հաղորդած «Վիպասանք» առասպելաբանական վեպից, այն էլ միննույն ավանդական հերթականությամբ:

Այս կերպ Աբեղյանը վիպական ժառանգականության սերտ կապեր է բացահայտում «Մասնա ծոեր» դուրսագնավեպի և հայոց հին ու հնագույն վիպական ավանդության միջև, որը հետագայում առավել զարգացնում, ընդլայնում, խորացնում է և նոր խնդիրներով համալրում 1930-ական թվականներին շարադրված «Հայ վիպական բանահյուսություն» մեծածավալ աշխատության մեջ⁵: Այստեղ յուրատեսակ ամփոփելով իր նախընթաց հետազոտությունների արդյունքները՝ Աբեղյանը դրանք ենթարկում է միասնական համակարգման ու վերամշակման և ստեղծում հայ վիպական բանահյուսության պատմատիպաբանական զարգացման իր հիմնարար տեսությունը, որը նոր խոսք էր հայագիտության մեջ:

Նույն կերպ, շուրջ 40 տարիների տքնաջան աշխատանքով Մ. Աբեղյանը հիմնովին մշակում և համակարգում է հայ քնարական բանահյուսության հին ու նոր ժառանգությունը և փաստական վիթխարի նյութի հետազոտման հիման վրա ստեղծում ժողովրդական հին ու նոր երգերի տեսական ուսմունքները:

⁵ Տե՛ս Մ. Աբեղյան. Երկեր. հ. Ա, Երևան, 1966:

Տակավին XX դարասկզբին՝ 1904 թ., Մ. Աբեղյանը հրատարակում է «Ժողովրդական խաղեր» խորագրով մի ամբողջական ուսումնասիրություն՝ նվիրված գեղջկական սիրո փոքրածավալ երգերի՝ խաղիկների, ժանրային-տիպաբանական, կառուցվածքային, գեղարվեստական ու տաղաչափական հատկանիշներին, որով մեզանում սկիզբ էր դրվում այդ ամենասիրված ու տարածված երգատեսակի բանասիրական-բանագիտական տեսությանը: Հետագա տասնամյակներին նա զբաղվում է այդ երգերի համահավաք ժողովածուի համալրման, կազմման ու համակարգման աշխատանքներով, որ նախաձեռնվել էր դեռևս դարասկզբին՝ Կոմիտասի համագործակցությամբ: 1940 թ. նա հրատարակում է այդ համահավաքը «Ժողովրդական խաղիկներ» խորագրով, որն ընդգրկում էր այդ երգատեսակի հարուստ ժառանգությունը (շուրջ 40 հազ. երգ՝ տարբերակներով հանդերձ)՝ օժտված ներածական ընդարձակ ուսումնասիրությամբ: Վերջինիս հիմքում ընկած էր 1904 թ. հետազոտությունը՝ համալրված նոր գլուխներով, մասնավորապես նվիրված խաղիկների բովանդակության ու թեմատիկայի խնդիրներին:

1931-ին տպագրված «Հին գուսանական-ժողովրդական երգեր» դասական մենագրությամբ, Մ. Աբեղյանն անդրադառնում է հայ հին ժողովրդական քնարերգության լավագույն նմուշների՝ հայրենների, բանասիրական մանրակրկիտ քննությանը: Հանգամանորեն քննելով միջնադարից զբաղող ավանդված հայրենների, ինչպես նաև բանավոր ավանդությունից զբաղված «անտունի» կոչված երգերի փոխհարաբերության, դրանց հեղինակների, ծագման հնության, գործառնական ոլորտների, լեզվի, տաղաչափության, պատկերավորման միջոցների, բովանդակավորած մոտիվների, տարբերակների խնդիրները՝ փաստական անառարկելի հիմնավորումներով ապացուցում է, որ հայրեններն ու անտունիները միևնույն երգերն են՝ «հայոց հին աշխարհիկ քնարերգության մնացորդները», որոնց հեղինակներն ու կատարողները հնում եղել են ժողովրդական արհեստավարժ երգիչ-գուսանները: Վերջիններս այդ սիրո և ուրախության երգերը կատարել են քաղաքներում, հարուստ քաղաքացիների և ազնվականների խնջույքներին, հեռու են կանգնած եղել եկեղեցուց և քրիստոնեական բարեպաշտությունից ու միշտ արժանացել հոգևորականների արհամարհանքին, նզովքին կամ հալածանքին: Այդ երգերը իրենց սիրված լինելու պատճառով, XIII դարից ի վեր զբաղվել և մտել են տաղարանները, մյուս կողմից՝ պահպանվել ժողովրդի բերանին, փոփոխվել և հասել մեր օրերը «անտունի» անունով:

Այս ամենով մեկընդմիշտ հերքվում էր նաև հայրենները XVI դարի աշուղ Նահապետ Քուչակին վերագրելու անհիմն տեսակետը, որ, ցավոք, ցարդ շարունակում է գոյատևել: Աբեղյանի այս նոր հիմնարար տեսությամբ հայ ժողովրդական քնարերգության մեջ, փաստորեն, վերականգնվում էր մի ամբողջական պարբերաշրջան՝ հին գուսանական երգերի հարուստ բնագավառը, որը մինչ այդ մատենագրական բազմաթիվ ակնարկներից անկախ, հայագիտության համար մնացել էր անճանաչելի: Աբեղյանի վերականգնման շնորհիվ՝ ստեղծվում է մի կապող օղակ մեր

ժողովրդական քնարերգության դարավոր զարգացման պատմական տարբեր փուլերի միջև:

1930-ական թվականների սկզբներին Մ. Աբեղյանը Կ. Մելիք Օհանջանյանի ակտիվ համագործակցությամբ կազմում է «Մասնա ծոերի» մոտ հինգ տասնյակ պատումների գիտական համահավաքը, որը հետագայում հրատարակվում է 3 գրքով (1936, 1944, 1951 թթ.): Դրանով նա հայագիտության մեջ հիմք է դնում բանահյուսական հուշարձանների գիտական տեքստաբանությանը, որին 1940-ին հաջորդում է նաև իր իսկ կազմած ժողովրդական երգերի գիտական համահավաքների հրատարակությունը («ժողովրդական խաղիկներ», «Գուսանական-ժողովրդական տաղեր. հայրեններ և անտունիներ»):

Մ. Աբեղյանի այս բազմակազմ և մեծարդյուն աշխատությունների շնորհիվ, ընդամենը մի քանի տասնամյակի ընթացքում, հայ բանագիտական միտքը դուրս է գալիս իր խանձարուրային վիճակից, հասունանում, ձեռքագտնվում բանասիրական հարակից գիտությունների գերությունից, մտնում զարգացման սեփական մայրուղի և, իբրև առանձին գիտակարգ, ձեռք բերում իր սեփական նկարագիրն ու որակը:

Բ. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՄԱԲԱՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԲԱՆԸ

Մ. Աբեղյանը գրականագիտական ասպարեզ է մտնում 1880-ական թվականների վերջերին նախ որպես գրական քննադատ: Հետևելով հայ գրաքննադատության ռեալիստական գեղագիտական սկզբունքներին՝ նա միանգամայն առողջ ու առարկայական չափանիշներով է գնահատում ժամանակի մի շարք գրողների ու բանաստեղծների երկերը, որոնցից առանձնանում են հատկապես Հովհ. Թումանյանի, Ալ. Ծատուրյանի, Հ. Հակոբյանի անդրանիկ ժողովածուներին տրված նրա ճշմարիտ գնահատականները, որոնք մարգարեական կանխատեսումներ դարձան հայ գրականության հետագա զարգացման ընթացքում:

Աբեղյանի տեսական-քննադատական հայացքների զարգացման մեջ նոր աստիճան է նշանավորում Եվրոպայում ուսանելու տարիներին (1895–97 թթ.) գրված «Գրական դպրոցներ» ծավալուն աշխատությունը: Վերջինս թեպետ շարադրված էր եվրոպական, հատկապես ֆրանսիական գրականության ամենասակնառու պատմաբանների ու տեսաբանների աշխատությունների հիման վրա, էությամբ, սակայն ամփոփում ու տեսականորեն բացահայտում էր Աբեղյանի գրականագիտական համոզմունքները, որոնք հանգում էին ժամանակի տիրապետող գրական ուղղության՝ ռեալիզմի կենսական հիմունքների հավաստմանը:

Այս սկզբունքներով է Աբեղյանը հետագայում մոտենում ու հետագոտում հայ հին ու նոր գրականության պատմությունը և ստեղծում իր գրապատմական դարակազմիկ տեսական համակարգը:

1890-ականի վերջերին, ստանձնելով Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի հայոց գրականության ուսուցչի պաշտոնը, Աբեղյանն իր դասախոսություններում աստիճանաբար մշակում է հայ գրականության պատմության մի ինքնատիպ դասընթաց, որը հետագայում ընկնում է նրա ուսումնասիրությունների հիմքում: Առաջին արդյունքն է դառնում 1908–1909 թթ. «Ա-

րարատ» ամսագրում հրատարակած «Ուրվագծեր 19-րդ դարու Հայոց գրականության պատմությունից» աշխատությունը՝ նվիրված հայ նոր գրականության սկզբնավորման ժամանակի և XIX դարի առաջին երեսնամյակի գրաբար գրականության նորոգ քննություններին: Նորությունն այն էր, որ բնորոշ գծերով ուրվանկարելով հայ նոր գրականության հիշյալ երեսնամյակի զարգացման ընթացքը իր նշանավոր ներկայացուցիչներով (Ս. Բագրատունի, Հովհ. Վանանդեցի, Հ. Ալամդարյան), Ս. Աբեղյանն այն դիտում է իբրև միջանցիկ օղակ նախորդ երկու հարյուրամյակների գրաբար գրականության և XIX դարի հայ նոր աշխարհաբար գրականության միջև, երբ հինն աստիճանաբար տեղի է տալիս նորին, ձեռք բերում իր նորօրյա գրեթե բոլոր էական թեմաներն ու հատկանիշները:

Հայ նոր գրականության պատմության հարցերին Ս. Աբեղյանը մի վերջին անգամ անդրադառնում է 1912 թ.՝ Հովհաննես Հովհաննիսյանի գրական դիմանկարում, ուր գրապատմական ճշմարիտ դիրքերից արժեքավորելով բանաստեղծին որպես հայ նոր բանաստեղծության «առաջին իսկական մաքուր քնարերգուի», նա գեղագիտական նուրբ քննություններով բացահայտում է նրա պոեզիայի արժանիքներն ու ստեղծած այն ավանդույթները, որոնք հետագայում օրինակելի դարձան և առավել խորացան, կատարելագործվեցին ու համարվեցին այլ բանաստեղծների կողմից:

Հայ հին գրականության խնդիրները Աբեղյանի հատուկ հետազոտություններին են արժանանում XX դարասկզբի տասական թվականներից սկսած և այնուհետև մնում են անբաժան հեղինակից մինչև նրա արգասավոր կյանքի արևամուտը:

Առաջինն այդ ուղղությամբ դառնում է 1912-ին տպագրված «Շարականների մասին» մենագրական ուսումնասիրությունը՝ նվիրված մեր հին հոգևոր երգերին: Այստեղ Աբեղյանը հայ եկեղեցական մշակույթի պատմության տեսադաշտի վրա քննում է հայ հոգևոր երգերի ծագումն ու զարգացումը, բացահայտում դրանց գաղափարական, տիպաբանական, գեղարվեստական հատկանիշները, գործառնական նպատակներն ու խնդիրները, լույսի և արեգակի պաշտամունքի մոտիվների կապը հին հեթանոսական (միհրական) օրհներգությունների հետ: Հավաստելով հանդերձ մեր հին բանաստեղծության զարգացման գործընթացում շարականների տեղը իբրև պատմական մի ամբողջական շրջափուլի, իբրև հին բանաստեղծության առաջին արտահայտության, Աբեղյանը միաժամանակ նշում է, որ դրանք իրենց սուրբգրային բնույթի և հետապնդած եկեղեցական նպատակների պատճառով վերջնականն ու բնորոշը չդարձան հայ բանաստեղծության համար: Վերջինիս ճշմարիտ բանաստեղծական սկզբնավորողը դառնում է Գրիգոր Նարեկացին, որին էլ Աբեղյանը նվիրում է իր հաջորդ մեծարժեք հետազոտությունը՝ «Ս. Գրիգոր Նարեկացի» խորագրով (1916 թ.): Նարեկացու պոեզիան հակադրելով հին հոգևոր բանաստեղծությանը՝ Աբեղյանը գտնում է, որ «մինչ շարականները գուրկ են ինքնուրույնությունից և կյանքից ու բնությունից, այժմ մի իսկատիպ քնարերգություն է առաջ գալիս», որի մեջ «հակառակ ճգնավորական մռայլ ոգուն», իրական կյանքն ու բնությունն է բանաստեղծության

նյութ ու պատկեր դառնում: Նարեկացու պատմական մեծ առաքելութուններից է նաև այն, որ նա բանաստեղծությունը դուրս է բերում իր սառն ու անկենդան վիճակից և դարձնում անհատական անկեղծ ներշնչման առարկա և առաջին անգամ մեր բանաստեղծության մեջ կայուն մոտիվ է դարձնում կնոջ սերը, նրա անձի ու արտաքին հրապույրների գույքը: Այստեղ Աբեղյանը հանգում է գրապատմական երկու խիստ կարևոր հետևություն: Մեկն այն է, որ Նարեկացին, առաջինը մեր գրականության մեջ հիմնում է բանաստեղծության նոր տեսակ՝ տաղերը, որոնք իրենց զվարթ բնավորության պատճառով համարում է տոնական շարականների ժանրային զարգացումը, մինչդեռ «Մատեան ողբերգութեանը» բնույթով մոտենում ապաշխարության և «Ողորմեա» կոչված շարականներին՝ դառնալով դրանց «կատարելատիպը... միայն ինքնահատուկ ձևով»: Մյուսն այն է, որ Աբեղյանը, առաջին անգամ հայ գրականագիտության մեջ, Նարեկացուն դիտում է նոր տեսանկյունից՝ դեռևս եվրոպական վերածննդից շատ առաջ իբրև վաղ վերածննդի ուղղությունն ու գաղափարները մեր բանաստեղծության մեջ արմատավորողի: Այս տեսակետը, առավել ընդլայնված ու խորացված, նա զարգացնում է հաջորդ իսկ տարին (1917 թ.) հրատարակած «Ընդհանուր տեսություն հայոց հին բանաստեղծության» ուրվագծում: Վերջինս տեսական այն հաստատուն հիմքն էր, որի վրա ապագայում բարձրացավ Աբեղյանի «Հայոց հին գրականության պատմությունը»: Այստեղ ուրվագծվում էին հայ բազմադարյան գեղարվեստական գրականության պատմական զարգացման հիմնական փուլերը՝ սկսած հայ էթնոսի ձևավորման վերաբերյալ եղած առասպելապատմական բանահյուսությունից, վերջացրած միջնադարի վերջին բանաստեղծ Նաղաշ Հովնաթանով: Հայ բանաստեղծության ծագումն ու զարգացումը դիտվում ու քննվում էր հայ ժողովրդի հազարամյա պատմաքաղաքական, սոցիալ-մշակութային կյանքի լայն տեսադաշտի վրա, գրական իրողությունների փոփոխությունները մեկնաբանվում էին կյանքում կատարվող պատմահասարակական և գաղափարաբանական կարևոր տեղաշարժերով: Այստեղ, առաջին անգամ հայագիտության մեջ, ելակետ ունենալով գրականության մեջ անդրադարձած հասարակական ոգին ու աշխարհայեցողությունը, վերաքննվում և վերախմաստավորվում էր XI–XVII դարերի հայ գրականությունը, իբրև գրական զարգացման մի ամբողջական պատմաշրջան: Աբեղյանն այն դիտում և մեկնաբանում է որպես հայկական ինքնուրույն վերածննդի գրականություն, որը թոթափելով նախորդ շրջանի կրոնական ոգին, բնույթով դառնում է հեթանոսականի վերածնություն՝ աշխարհիկ ոգու վերջնական հաղթանակով: Մա մի նոր տեսություն էր հայագիտության մեջ, որն առավել ճշգրտվում ու խորացվում է Աբեղյանի կողմից հետագա մի շարք այլ աշխատությունների և մասնավորապես «Հայոց հին գրականության պատմության» մեջ⁶:

⁶ Մ. Աբեղյանի հավաստած հայկական ինքնուրույն վերածնունդը իր ծագմամբ ու գաղափարական ազդակներով զգալապես տարբերվում էր եվրոպական վերածննդից, առաջին հերթին իր ազգայնությամբ: Եթե եվրոպականը արդյունք էր անտիկ դարաշրջանի գրականության, արվեստի, փիլիսոփայության սկզբնաղբյուրների, ծանոթացմանն ու դրանց գաղափարների վերածնմանը, ապա հայկականը առաջին

Նույն 1917-ին, Թիֆլիսում Մ. Աբեղյանը հրապարակային դասախոսություն է կարդում հայ միջնադարյան առակների մասին, որի վերամշակված տարբերակը հրատարակում է 1935-ին՝ «Հայոց միջնադարյան առակներն և սոցիալական հարաբերությունները նրանց մեջ» խորագրով: Այստեղ, միջնադարյան արձակի այդ գողտրիկ մանրապատումներում, գրականագետի և պատմաբանի նրբատեսությամբ, Աբեղյանը բացահայտում է դարաշրջանի սոցիալ-բարոյական կյանքի գեղարվեստական բազմակողմանի արտացոլումները, միաժամանակ նորովի գնահատում առակների գրապատմական արժեքը, ի լրումն հայկական վերածննդի իր տեսության. «Առակները դառնում են մի տեսակ միջոց ժողովրդական տարրերը մեր հին գրականության մեջ մտցնելու, և դրանց միջոցով մեր գրականությունը հետզհետե մոտենում է ժողովրդին, ենթարկվում աշխարհիկ հոսանքին»⁷:

Հայ հին գրականության տարբեր հեղինակների և իրողությունների նկատմամբ Աբեղյանի նորանոր մտահանգումները դրսևորվում են «Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ գրականության սկիզբը», «Վերածնությունը հայոց հին գրականության մեջ» (1941 թ.), «Կյանքի և աշխարհայեցողության փոփոխությունը X դարի վերջերում և XI դարի սկզբներում իբրև հիմք հայոց հին գրականության վերածնության շրջանի» (1943 թ.), «Հովհաննես Սարկավազ վարդապետ» (1944 թ.) մեծարժեք ուսումնասիրություններում:

Ի վերջո, այդ բոլոր հետազոտությունների արդյունքների ամփոփումն է դառնում Աբեղյանի «Հայոց հին գրականության պատմություն» երկհատոր աշխատությունը (1944, 1946 թթ.): Ելնելով հայագիտության նվաճումներից, ընդհանուր գրականության և մշակույթի պատմության փորձից՝ Մ. Աբեղյանը հայ հին գրականության բազմադարյան պատմությունը ենթարկում է տեսական կուռ համակարգման, ելակետ ընդունելով հայ բանաստեղծական մտածողության պատմական զարգացման փաստերն ու օրինաչափությունները: Այդ իմաստով նա, ի տարբերություն հայ հին գրականության նախորդ պատմաբանների, հին մատենագրությու-

հերթին հետևանքն էր հայ հեթանոսական զվարթ աշխարհիկ ոգու վերածնման, որի հիմնական կրողը հայ հին ու հարուստ բանահյուսությունն էր: Այն հենց սկզբից պատնեշվելով նոր կրոնական բանաստեղծությունից, ժողովրդական բանավոր ավանդությամբ շարունակում է զարգացման իր ինքնուրույն ճանապարհը, մինչև որ X-XI դարերում, կյանքի և աշխարհայացքի փոփոխման հետևանքով՝ կրկին ներթափանցում է գրականության մեջ և հիմնովին վերափոխում վերջինիս թեմատիկան ու գաղափարները: Աբեղյանի տեսության այս ազգային յուրահատկությունը չըմբռնելու, այն եվրոպական վերածննդի հետ շփոթելու, երբեմն էլ մարքսիստական պատմագիտության դոգմաներով առաջնորդվելու հետևանքով այն լայնորեն չընդհանրացավ մերօրյա հայ պատմագիտության, մասամբ և գրականագիտության մեջ: Իսկ պրոֆ. Վ. Չալոյանը, Հայկական վերածննդին նվիրած իր աշխատության մեջ (տե՛ս Армянский ренессанс, М., 1963, նույնը՝ հայերեն. Երևան, 1964) անգամ չի հիշատակում այդ տեսության հիմնադրի անունը, լռելյայն այն վերագրելով իրեն: Իրականում, Աբեղյանի Հայկական վերածննդի այս տեսությունը, որ մակաբերված էր հեղինակի հայ բանահյուսության, գրականության, լեզվի, պատմության բազմամյա հետազոտությունների արդյունքներից, նոր լույս է սփռում ոչ միայն հայ միջնադարյան գրականության, այլև մշակույթի պատմության մեկնաբանման կարևոր շատ խնդիրների ու իրողությունների ճիշտ իմաստավորման և գնահատման վրա:

⁷ Մ. Աբեղյան. Հայոց միջնադարյան առակներն..., Երևան, 1935, էջ 19:

նից առանձնացնում և հետազոտության է ենթարկում սոսկ գրական-գեղարվեստական հուշարձանները և բնույթով դրանց աղերսվող պատմագրական ու այլ կարգի երկերը: Առարկայի այս նոր ըմբռնումն էլ բերում էր հետազոտվող նյութի միասնականության և օրինաչափությունների ճիշտ սահմանման: Այս մոտեցմամբ էլ նա գրական-գեղագիտական խոր ու համակողմանի վերլուծման և գնահատման է ենթարկում հին հեղինակների երկերը, բանահյուսական գրավոր հուշարձանները ու դրանց մեջ արտացոլված պատմական իրականությունից և հիմնական գաղափարաբանությունից ելնելով՝ սահմանում գրական դարաշրջանների էական առանձնահատկությունները: Նման ընդհանրացումներով է Աբեղյանը պարբերացնում հայ հին գրականության զարգացման պատմաշրջանները, հակառակ գրականության նախորդ պատմաբանների պարբերացման ձևական սկզբունքների: Այսպես, հին գրականության առաջին, անգիր շրջանը (նկատի առնելով այս շրջանի բանահյուսության մեջ պատմական իրականության գեղարվեստական ընկալման և անդրադարձման եղանակը)՝ Աբեղյանը կոչում է «Նախնական առասպելապատմական բանահյուսություն»: Երկրորդ շրջանը (V–X դդ.) կոչում է «Եկեղեցաքաղաքական մաքառման գրականություն», նկատի առնելով նրանում անդրադարձած պատմական իրականությունն ու գաղափարական հիմնական միտումները, իսկ երրորդ շրջանը (XI–XVII դդ.), ինչպես արդեն տեսել ենք, անվանում է «Վերածնության գրականություն», հաշվի առնելով պատմական իրողություններն ու գրականության մեջ աշխարհիկ ոգու վերածնման միտումները:

Մ. Աբեղյանը մեծ վաստակ ունի նաև հայ հին գրական հուշարձանների բնագրերի գիտական հրատարակության բնագավառում: «Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ» (1898–99 թթ.) ուսումնասիրության կապակցությամբ Մ. Աբեղյանը հատուկ հետազոտության է ենթարկում Էջմիածնի մատենադարանի Խորենացու «Հայոց պատմության» տասնութ ձեռագրերը: Արդյունքներն այնքան ակնհայտ էին ու շոշափելի, որ նա 1901-ին Սեթ Հարությունյանի աշխատակցությամբ ձեռնարկում է Պատմահոր «Հայոց պատմության» համեմատական բնագիրը կազմելուն: Այս նախաձեռնությունը համընկնում է մի շատ կարևոր իրադարձության: 1904 թ. վերջերին Ստ. Մալխասյանցի ձեռնարկությամբ և մի խումբ հայագետների մասնակցությամբ հիմք է դրվում «Պատմագիրք հայոց» քննական-բաղադրական բնագրերով մատենաշարի հրատարակությանը: Խորենացու «Հայոց պատմության» քննական բնագրի կազմումը, ահա, ընդգրկվում է այս մատենաշարի մեջ:

Խորենացու քննական բնագիրը կազմված էր 35 ձեռագիր ու տպագիր օրինակների բաղադրությամբ, օժտված տարբերակներով, ծանոթություններով, գիտական ընդարձակ առաջաբանով, ուր տրված էր Խորենացու «Պատմության» տպագիր ու ձեռագիր օրինակների նկարագրությունը, ձեռագրերի դասակարգման խմբերն ու արդյունքները, բնագիրը կազմելու հանգամանքները: Բացի այդ, բնագրին նախորդում էր նաև «Պատմության» տպագրությունների, թարգմանությունների, ուսումնասիր-

րությունների մանրամասն մատենագիտությունը, վերջում նաև՝ անվանացանկը:

Խորենացու «Պատմության» քննական-բաղդատական այս բնագիրը հրատարակվում է Թիֆլիսում, 1913 թ. «Պատմագիրք հայոց» մատենաշարով և դառնում հայ գիտաքննական տեքստաբանության զուխգործոցներից:

Մ. Աբեղյանի շահագրգռությունը հին պատմագիրների բնագրերի նկատմամբ սույն Խորենացիով չի ավարտվում: 1940 թ. Մեսրոպ Մաշտոցի մահվան 1500-ամյակի առթիվ՝ «Հայպետհրատը» նրան հանձնարարում է Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկի աշխարհաբար թարգմանությունը: Մակայն գործը սկսելուց առաջ հարկ է զգացվում բնագրի մեջ ուղղումներ կատարել և որոշ մութ տեղեր պարզել, որի համար անհրաժեշտ էր Կորյունի երկի ձեռագրերի բաղդատությունը: Մատենադարանի գիտաշխատող Հովհ. Մանվելյանի օգնությամբ կատարվում է Մատենադարանում պահվող Կորյունի երկի վեց ձեռագրերի բաղդատությունը, որը տրվում է Մ. Աբեղյանին: Վերջինս այն բաղդատելով Վենետիկի 1894 թ. տպագիր օրինակի հետ՝ կազմում է Կորյունի երկի քննական-բաղդատական բնագիրը, որից էլ կատարում է դրա աշխարհաբար բարձրորակ թարգմանությունը: Ստացվում է մի հրատարակություն, որի մի կողմում դրված է գրաբար քննական բնագիրը այլընթերցվածներով, իսկ մյուս կողմում՝ ճշգրտված բնագրի աշխարհաբար թարգմանությունը: Աշխատությունն օժտված է հարուստ ծանոթագրություններով, հատուկ անունների ցանկով և բովանդակալից առաջաբանով. այն լույս է տեսնում Երևանում 1941-ին:

Այդպես, հայ գիտական տեքստաբանության պատմության մեջ առաջին անգամ Մ. Աբեղյանի շնորհիվ հրապարակ է գալիս Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» քննական-բաղդատական բնագիրը, որը հետագայում ունենում է մի քանի վերահրատարակություններ:

Գ. ԼԵԶՎԱԲԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆԱԳԵՏՆ ՈՒ ՏԵՐՄԻՆԱՇԻՆԱՐԱՐ
ԲԱՌԱՐԱՆԱԳԻՐԸ

Տեսական-մեթոդաբանական նորությամբ և առարկայի գիտական համակարգումների թարմությամբ են հատկանշվում Աբեղյանի լեզվաբանական-քերականագիտական ուսումնասիրությունները, որոնք զերազանցապես վերաբերում են մեր նոր լեզվի, մասնավորապես արևելահայ աշխարհաբարի խոր և համակողմանի սիստեմավորմանն ու հետազոտմանը: Պատմական առումով՝ Մ. Աբեղյանի լեզվաբանական գործունեությունը շարունակությունն ու ավարտը եղավ գրապայքարի, որ բորբոքվել էր նախորդ հարյուրամյակի կեսերին գրաբարի և աշխարհաբարի կողմնակիցների միջև, իսկ գիտական առումով՝ ընդհանուր լեզվաբանության գիտական նոր նվաճումների, նոր մեթոդների և ուղղությունների լույսի տակ՝ նորովի ու հիմնովին հետազոտության ենթարկել գրական աշխարհաբարը և վերջինիս նոր ոգուն համապատասխան ազատել լեզուն հին ու հնացած կերպերի և մոտեցումների կաշկանդից կապանքներից:

րից: Աբեղյանի լեզվաբանական անդրանիկ ուսումնասիրություններն, ինչպես տեսանք, հիմնականում վերաբերում էին նոր հայերենի ձևական խնդիրներին, մասնավորապես ուղղագրությանն ու շեշտադրությանը:

Սկսած XIX դարի երկրորդ կեսերից մամուլում և հրապարակային ելույթներում առաջ են քաշվում նոր հայերենի ուղղագրության բարելավման տարբեր առաջարկներ, որոնցով ուղղագրության խնդիրը ձեռք է բերում հասարակական նշանակություն:

Աբեղյանը հայ իրականության մեջ առաջինն է դառնում, որ ուղղագրության վայրիվերո անհատական փոփոխությունների խառնաշփոթության դեմ լայնքով ու խորքով առաջադրում է ուղղագրության կանոնավորման ու բարենորոգման հարցը և դրան պարտադիր պաշտոնական, համազգային բնույթ տալու խնդիրը: Նա ուղղագրական բարեփոխությունները դիտում է ոչ սոսկ գիտահնչյունաբանական մի իրողություն, այլ որպես հասարակական կարևոր երևույթ, որպես «մի միջոց հայերի մեջ հայ գրագիտությունը, որով և հայ լեզուն գորացնելու համար: Իսկական նպատակը, – գրում է նա, – ահա այս վերջինն է»⁸:

Այս խնդիրը նա առաջ է քաշում 1913 թ. հոկտեմբերի 14-ին Էջմիածնում հայ գրերի գյուտի 1500-ամյա համազգային մեծ հոբելյանի հանդեսի ժամանակ կարդացած «Մեր ուղղագրության մասին»⁹ զեկուցման մեջ: Այստեղ նա զարգացնում է ու գիտականորեն խորացնում 23 տարի առաջ «Նոր-դար»-ում տպագրած ուղղագրական բարեփոխման մասին իր հոդվածների տեսական դրույթները:

Առաջադրելով մեր ավանդական ուղղագրության մեջ կատարվելիք փոփոխությունների հարցը՝ Աբեղյանն այն համարում է դժվար ու կնճռոտ, բայց և խիստ անհրաժեշտ, քանզի այն «իսկապես շարունակությունն ու մնացորդն է գրաբարի և աշխարհաբարի մեծ վեճի, որ դեռ վերջնական բավարար լուծում չի ստացել մտքերի մեջ ընդհանրապես»: Եվ էթե աշխարհաբարը հաղթանակել է արդեն գրաբարի դեմ ձևաբանության և շարահյուսության հարցում, ապա այն դեռևս մնում է կաշկանդված գրաբարի ուղղագրությամբ, «որ պակաս նշանակություն չունի մի նոր գրական լեզվի համար, քան ձևաբանությունն ու շարահյուսությունը»¹⁰:

Աբեղյանն այստեղ բավարարվում է սոսկ ուղղագրության նվազագույն բարեփոխությունների առաջարկությամբ (բաղաձայնների հին ուղղագրությունը թողնել նույնությամբ, բարեփոխման ենթարկել 3 ձայնավորի՝ օ, ու, է ուղղագրությունը, որ գրվում է հինգ տառով՝ ե, է, ո, օ, լ), թեպետ ինքը կողմնակից էր առավել արմատական բարեփոխումների:

Տարիներ անց, Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելու հենց սկզբից, երբ օրախնդիր հարց է դառնում ընդհանուր գրագիտության տարածումը, Հայաստանի լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատի կողմից ուղղագրության բարեփոխման գործը հանձնարարվում է Մ. Աբեղյանին: Վերջինս 1913 թ. արած առաջարկությունների վրա հավելում

⁸ «Արարատ», Վաղարշապատ, 1913, էջ 1064–1065:

⁹ «Արարատ», 1913, № 11, 12:

¹⁰ «Արարատ», 1913, էջ 1052:

է ևս մի քանիսը և զեկուցման կարգով ներկայացնում հասարակական քննարկման: Այնուհետև Աբեղյանի առաջարկներն ամբողջությամբ ներկայացվում է Ժողովում և հարկադրաբար, որը 1922-ի մարտի 4-ին հատուկ դեկրետի ձևով հաստատվում և պարտադրվում է գործադրել ամենուրեք: Աբեղյանը, այդպիսով դառնում է հայոց լեզվի արդի ուղղագրության հիմնադիրը: 1940 թ. կառավարությունը որոշ չափով բարելավում է Աբեղյանի այդ ուղղագրությունը, որն այլ բան չէր, քան 1921-ին նույն Աբեղյանի առաջարկած երկրորդ, մասամբ և երրորդ աստիճանի ուղղագրական փոփոխությունների իրագործումը:

Աբեղյանի մշակած քերականագիտական նոր համակարգերն ու տեսությունները սկիզբ են առնում XX դարի սկզբներից, այսինքն՝ նրա գիտամանկավարժական գործունեության երկրորդ շրջանում: 1906 թ. լույս է տեսնում Մ. Աբեղյանի «Աշխարհաբարի քերականությունը», որն, անկախ դասագրքային բնույթից, արևելյան աշխարհաբարի քերականագիտական մի նոր լուրջ հետազոտություն էր: Այդ աշխատությամբ Աբեղյանը հանդես է գալիս հայ քերականագիտության մեջ որպես իսկական նորարար: Նորությունն ամենից առաջ կայանում էր բերած քերականագիտական համակարգով: Հեղինակը լեզվաբանական նորագույն հետազոտությունների լույսի տակ նորովի է վերաքննում արդի հայերենի քերականական խնդիրներն ու իրականությունները և դրանք համակարգում է բոլորովին նոր մոտեցումով: «Երբեք նորաձևության փափագը չէ եղել մեզ առաջնորդ այս փոփոխությունների համար, – գրում է նա, – այլ միմիայն ճշտության և կատարելության ձգտումը և այն միտքը, թե ամեն լեզու ընդհանուր քերականության հետ ունի և յուր առանձնահատուկ քերականությունը»¹¹ (ընդգծումները մերն են. – Ս. Հ.):

Ճշտություն, կատարելություն և հայոց լեզվի քերականական առանձնահատկություն, – ահա Աբեղյանի հայոց լեզվի հետազոտության առաջնորդող սկզբունքները, որոնց դավանելով նա ստեղծում է հայ քերականագիտության իր նոր ուղղությունը: Բնչպես արդարացիորեն դիտված է, Աբեղյանը «շարահյուսությունը և ձևաբանությունը վերցնում է որպես մի միասնական ամբողջություն, նրանց կենտրոնում դնելով բայը»¹²: Նա իր քերականագիտական համակարգը կառուցում է ելնելով խոսքի (իմասնախաղաղության) նկատմամբ բառերի կատարած պաշտոններից: Ըստ այդմ՝ բառերը բաժանում է չորս տեսակի. ա) խոսք կազմող բառեր կամ բայ, բ) խոսք լրացնող բառեր կամ լրացում, գ) խոսքեր և լրացումներ կապող բառեր կամ զոդ, դ) խոսքից դուրս մնացող բառեր կամ ձայնարկություն: Աբեղյանը խոսքի մասերի մեջ կենտրոնական տեղը հատկացնում է բային, այն ճիշտ մեկնակետով, թե «ամենայն բայ մենակ կազմում է մի խոսք», իսկ «առանց բայի խոսք չկա»¹³: Եվ այդ այն պատճառով, որ բայը «միանգամից մի քանի գաղափար է միացած հայտնում», այսինքն՝ բայիմաստ, դեմք և թիվ: Ուրեմն, ելակետը ընդունելով խոսքը, հետևաբար,

¹¹ Մ. Աբեղյան. Աշխարհաբարի քերականություն. Վաղարշապատ, 1906, էջ 9:

¹² Ա. Ղազարյան. Մ. Աբեղյանի քերականագիտական ժառանգությունը. – «Գրական-բանասիրական հետախուզումներ». Երևան, 1946, էջ 151:

¹³ Մ. Աբեղյան. Աշխարհաբարի քերականություն, էջ 41:

խոսք կազմող բառը՝ բայ, Աբեղյանը մյուս բառերը (իմա՝ խոսքի մասերը) քննում է ելնելով խոսքի մեջ բայի հետ նրանց ունեցած փոխհարաբերությունից: Աբեղյանն այդպիսով խոսքի մասերի ավանդական ուսմունքին հակառակ, հայ քերականագիտության մեջ ստեղծում է մի նոր համակարգ, որի կենտրոնն էր բայը իր ստորոգումներով: Աբեղյանի բայակենտրոն քերականագիտական համակարգը նորություն էր հայ լեզվաբանության պատմության մեջ. այն նորություն էր նաև իր առանձին մասերով ու բաղադրիչներով: Աբեղյանը կատարելագործում, կուռ ու միասնական համակարգի է վերածում աշխարհաբարի թեքման և բայական կառուցվածքի ուսմունքը, այն հարստացնելով քերականագիտական մի շարք նոր հասկացություններով: Հակառակ հայ քերականագիտության մեջ իշխող Ստ. Պալասանյանի տրամաբանական քերականության համակարգին ու ըմբռնումներին, ելնելով հայոց լեզվի պատմական, ձևաբանական ու իմաստաբանական զարգացման միտումներից, ինչպես և լեզվի հոգեբանական ընկալումներից, Աբեղյանն արևելյան աշխարհաբարի ձևաբանության մեջ ընդունում է հինգ հոլով: Նա հոլովական համակարգից դուրս է թողնում սեռականն ու հայցականն իբրև սեփական հոլովաձև չունեցող հասկացություններ: Բայերի կազմության մեջ Աբեղյանն առաջինը մեզանում մուծում է սուկածանցավոր, բազմապատկական և պատճառական բայերի հասկացությունը, որը հետագայում իր իսկ կողմից վերածելու էր բայասեռի քերականական նոր կարգի ըմբռնմանը հայ քերականագիտության մեջ: Իսկ բայերի եղանակների մեջ բերում է ենթադրականի և հարկադրականի հասկացությունները:

Աբեղյանը բերում է նաև ժամանակի նոր հասկացություններ. եթե Պալասանյանը սահմանականի համար ընդունում էր հինգ ժամանակ, ապա Աբեղյանը դրանք հասցնում է իննի: Նոր ըմբռնումով ու մոտեցմամբ քննելով դերբայները, նախկին չորսի փոխարեն հայոց լեզվի համար ընդունում է յոթ դերբայ, ավելացնելով երեքը՝ անկատարը, վաղակատարը և հարակատարը (վերջին երկուսն իբրև անցյալ դերբայ): Աբեղյանը հիմնովին փոխում է տակավին գրաբարի քերականությամբ հարատևող աշխարհաբարի խոնարհման համակարգը՝ ըստ բայական լծորդությունների ստորաբաժանման և բայերի կանոնավոր խոնարհումները սիստեմավորում է ըստ անցյալ կատարյալի և հրամայականի վերջավորությունների, բաժանում խոնարհման երեք ձևերի (Բ, Ա, Բ-Ե):

Եվ, վերջապես, Աբեղյանը բերում է կապի և բայական կերպի հասկացությունները, վերջինս ըմբռնելով իբրև մի որոշ ժամանակակետի նկատմամբ բայի ցույց տված գործողության հատկությունը: Կենտրոնական քերականագիտական այն խնդիրները, որոնք հասկանալի պատճառով թեթևակի էին շոշափված «Աշխարհաբարի քերականության» մեջ, գիտական խոր ու համակողմանի քննության են ենթարկվում «Աշխարհաբարի հոլովները» (1908 թ.), «Հայցական հոլովը մեր աշխարհաբարում» (1909 թ.), «Բայի եղանակներն արևելյան աշխարհաբարում» (1912 թ.) նրա հետագա ուսումնասիրություններում: Իսկ իր քերականագիտական ողջ ուսմունքն ու համակարգը առավել կատարելագործված ձևով Աբեղյանն ամփոփում է «Աշխարհաբարի շարահյուսություն» (1912 թ.) և «Հայոց լեզ-

վի տեսություն» (1931 թ.) ծանրակշիռ աշխատությունների մեջ: Դրանցում, ժամանակի լեզվաբանության վերջին նվաճումների լույսի տակ, Աբեղյանը գիտական խոր ու բազմակողմանի հետազոտության է ենթարկում ժամանակակից հայոց լեզուն գրեթե իր բոլոր էական բաղադրիչներով և դրանով իսկ հիմք դնում արդի հայերենի գիտական քերականությանը:

Աբեղյանն առաջինն է գիտական խոր ու մանրագնին հետազոտության ենթարկում արևելահայերենի հնչյունաբանությունը, սահմանում նրա տեսությունն ու համակարգը: Ապա ուսումնասիրության է ենթարկում բառերի իմաստաբանությունը և, ելնելով բառերի նշանակությունից, կատարում է բառակերպերի նոր դասակարգում: Գիտական բացառիկ խորությամբ են ուսումնասիրվում նոր հայերենի բառակազմության ձևերն ու օրինաչափությունները, բացահայտվում բառաբարդությունների և ածանցների տեսակներն ու կիրառությունները և, ինչպես արդեն նշվել է, բոլորովին նոր մոտեցմամբ է հետազոտվում հայոց լեզվի ձևաբանությունը, հատկապես հոլովումն ու բայական համակարգն առհասարակ:

Շարահյուսության բնագավառում Աբեղյանը հանդես է գալիս իբրև նոր հայերենի շարահյուսության գիտական մշակողն ու կատարելագործողը: Նա մշակում է հայոց լեզվի շարահյուսական բոլոր ըմբռնումները, սահմանում կապակցության պարզ և բարդ բազմապիսի ձևերի շարահյուսական օրինաչափությունները:

Աբեղյանն իր քերականագիտական աշխատություններում և հատկապես «Աշխարհաբարի շարահյուսության» մեջ մեծ տեղ էր հատկացնում ոչ միայն գրական արևելահայերենին, այլև ժողովրդախոսակցական կենդանի լեզվին այն միանգամայն արդարացի համոզմամբ, որ մեր լեզվի ազգային առանձնահատուկ զգացողությունը դրսևորվում է հենց ժողովրդախոսակցական կենդանի լեզվում, նրա կաղապարված բանաձևերի (առած-ասացվածք, երդում, անեծք և այլն) ձևաիմաստային կապակցությունների մեջ, և քերականություն հետազոտողը պետք է ճիշտ հետևի այդ դրսևորումներին, որոնք հեռու են օտար քերականությունների ազդեցությունից և դրանց հիման վրա նա կարող է միանգամայն ճիշտ բացահայտել հայոց լեզվի բուն օրինաչափությունները:

Եվ Աբեղյանն ինքը վերակարգում է հայ քերականագիտական ավանդական համակարգը, այն վերջնականապես ազատում օտար քերականությունների ազդեցությունից և ստեղծում բուն հայերենին համապատասխան կոռ ու միասնական քերականագիտական համակարգ:

Մ. Աբեղյանի հետազոտական տեսադաշտից դուրս չեն մնում նաև հայերենի զարգացման նախորդ երկու փուլերը՝ գրաբարը և միջին հայերենը, որոնք քերականական նորովի ուսումնասիրությունների են արժանանում «Գրաբարի համառոտ քերականության» մեջ (1907 թ.) և «Գուսանական ժողովրդական տաղեր» (1940 թ.), «Հին գուսանական ժողովրդական երգեր» աշխատությունների առանձին հատվածներում:

«Հայոց լեզվի տեսությունը» թեպետ նվիրված էր արդի հայերենին, բայց շեշտը դնելով լեզվի անընդհատ շարժմանն ու զարգացմանը, Աբեղյանը հայոց լեզուն դիտում է իր ամբողջության մեջ, իբրև մեկ միասնա-

կան պատմական գործընթաց՝ իր զարգացման կոնկրետ շրջաններով, լեզվի յուրաքանչյուր պատմաշրջանի ձևափոխությունների և յուրահասակությունների հաշվառումով, լեզվական շրջաններ, որոնցից յուրաքանչյուրը ներկայացնում է որոշակի օրենքներով կատարվող իր նախորդի ձևափոխությունը, որ գոյանում է լեզվական երևույթների հակադիր կողմերի մշտատև պայքարի, և վերջինիս հետևանքով իրականացող աստիճանական քանակական փոփոխություններից որակականին անցնելու միասնական օրինաչափությամբ: Այս է պատճառը, ահա, որ Աբեղյանի այս աշխատությունը մի սովորական քերականություն չէ և ոչ էլ լեզվի զարգացման մի ընդհանուր պատմական տեսություն, այլ ժամանակակից հայերենին նվիրված տեսական-քերականագիտական մի բարձրարժեք հետազոտություն, որն իր նմանը չունի ոչ անցյալի, ոչ էլ արդի հայ քերականագիտության մեջ:

Իր քերականագիտական ողջ ժառանգությամբ զուգահեռաբար օգտագործելով լեզվի հետազոտության նկարագրական և պատմական մեթոդները, Աբեղյանը մի կողմից ներկայացնում է արդի հայերենի քերականական ձևերի և իրողությունների դրական ամբողջական պատկերը, մյուս կողմից հետազոտում դրանց ծագումն ու զարգացումը իրենց անընդհատ շարժման ու փոփոխության մեջ: Աբեղյանն արևելահայերենի քերականությունը դուրս է բերում իր նորմատիվ դպրոցական վիճակից դեպի տեսական-փիլիսոփայական բարձունքներ և դառնում արդի արևելահայերենի գիտական քերականության ստեղծողը:

Մ. Աբեղյանի լեզվաբանական ժառանգության կարևորագույն բնագավառներից է բառարանագրությունը և հայերենի տերմինաբանության մշակումը:

Տակավին իր գիտամանկավարժական գործունեության այգաբացին՝ 1890-ական թվականների սկզբներին Աբեղյանը մտադրվում է կազմել հայոց լեզվի (բարբառային հայերենի) բացատրական բառարան: Գործը սկսում է հայ նոր գրականության սկզբնավորման հուշարձանից՝ Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի»-ից, մտադրություն ունենալով բառացանկում ընդգրկել հայ նոր գրականության և բանահյուսության մեջ եղած ժողովրդական հայերենի ամբողջ բառապաշարը: «Վերքից» հետո նա քարտագրում է Պ. Պռոշյանի «Կովածաղկի», հետագայում նաև իր կազմած «Ժողովրդական խաղիկների» բացատրության ենթակա բառերը, սակայն գործը դրանցով էլ ավարտվում է: Դատելով այդ նախնական աշխատանքներից՝ Աբեղյանի ծրագրած բառարանն ընդգրկելու էր բուն հայերեն ժողովրդական բառերն ու դարձվածները, իրենց գործածությունների գրական օրինակներով, դրանց տարածման ազգագրական շրջանների և բարբառային համապատասխան ձևերի պարտադիր նշումներով: Աբեղյանի տերմինաբանական և բառարանագրական հետագա գործունեությունը կենտրոնանում է մասնագիտական տերմինաբանական բառարաններ կազմելու վրա:

Հայաստանի առաջին հանրապետության ստեղծման և դատարանների ազգայնացման նախօրեին, Թիֆլիսի հայ փաստաբանների միությունը («Հայփաստ») նախաձեռնում է շտապ կարգով կազմել և հրատարակել

ռուս-հայերեն իրավաբանական տերմինների առձեռն բառարան, որը գալու էր նպաստելու հայրենի երկրում ազգային լեզվով կատարվելիք դատավարություններին: Բառարանը դառնում է կոլեկտիվ աշխատանքների արդյունք, որին, իրավաբաններից բացի, մասնակցում են հայկաբաններ Մ. Աբեղյանն ու Ստ. Մալխասյանցը: Աբեղյանը դառնում է բառարանի առաջատար հեղինակներից: Բառարանը լույս է տեսնում Թիֆլիսում 1919 թ. և լեզվաշրջանառության մեջ է դնում բազմաթիվ նոր բառեր ու տերմիններ, որոնցից շատերը հետագայում կայուն տեղ գրավեցին հայոց իրավաբանական լեզվի բառապաշարում: Մեկ տարի անց Աբեղյանը հրավիրվում է աշխատելու Հայաստանի արդարադատության նախարարությունում՝ հայ իրավաբանական լեզուն հարստացնելու նպատակով: Այստեղ նրա իսկ ջանքերով հիշյալ բառարանի բազմաթիվ տերմիններ ու բառեր, ինչպես նաև իր իսկ կողմից կազմած իրավաբանական մի շարք նորակերտ բառեր սկսում են կիրառվել գործնականում և շուտով լայն տարածում ձեռք բերում: 1920 թ. հունիսին Աբեղյանը նշանակվում է զինվորական ծառայողների ուսումնական դասընթացների վարիչ, իսկ հոկտեմբերին՝ Հայաստանի ռազմական նախարարության հանձնարարությամբ, նա սկսում է կազմել հայերեն լեզվով ռազմական հրամաններ ու հրահանգներ: Գործը հաջողությամբ գլուխ բերելու համար անհրաժեշտ էր մշակել հայերեն նոր ռազմական տերմիններ ու բառեր: Աբեղյանը ձեռնամուխ է լինում պատմական այդ շատ կարևոր խնդրի՝ հայոց լեզվի ռազմական տերմինաշինության գործի իրականացմանը: Աշխատանքը տևում է մի քանի տարի: Իսկ երբ նոյեմբերին Հայաստանում հաստատվում են խորհրդային կարգեր, Հայաստանի ռազմական կոմիսար Ավիս Նուրիջանյանի հրամանով Աբեղյանին հանձնարարվում է կազմել ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն ռազմական տերմինների բառարան և այդ նպատակով նա կարգվում է ռազմկոմի անձնական քարտուղար: Մի քանի տարվա լարված աշխատանքի և մինչ այդ իր ձեռքի տակ կուտակված փաստացի նյութերի հիման վրա նա ստեղծում է «Ռուս-հայերեն ռազմական բառարանը», որը լույս է տեսնում 1927 թ. և ընդգրկում էր շուրջ 17 հազար բառ ու դարձված: Բառարանի ամենաառաջին արժանիքն այն էր, որ դարերով պետական-ռազմական կյանքով չսպարած հայ ժողովրդի աղքատիկ ռազմական բառապաշարը հարստանում էր հազարավոր հայեցի նոր բառերով ու տերմիններով:

Աբեղյանի բառարանի շնորհիվ, նախորդների և իր ստեղծած հազարավոր նոր բառեր ու տերմիններ դրվում են գործնական շրջանառության մեջ, և մեծամասնությունը մեկընդմիջտ մուտք է գործում արդի հայերենի բառապաշարի ոսկե ֆոնդը: Մինչև Աբեղյանի բառարանի հրատարակ գալը՝ հայ բառարանագրության պատմության մեջ իսպառ բացակայում էր ռազմական տերմինների որևէ բառարան: Աբեղյանն իր բառարանով դառնում է ոչ միայն հայ ռազմական տերմինաբանության կարգավորողն ու նորմավորողը, այլև բուն իմաստով նրա ստեղծողը: Այս էլ հենց Աբեղյանի պատմական մեծ ծառայությունն է հայերենի տերմինաշինությանը:

Հայ տերմինաշինության բնագավառում Աբեղյանի ծառայությունները սուկ իրավաբանական և ռազմական տերմինաբանությամբ չեն սահմա-

նափակվում: Նա իր հետագա գիտական գործունեության ընթացքում եռանդագին մասնակցում է նաև հայերենի կերպարվեստի և բժշկական տերմինների մշակմանը: Դեռևս 1920-ական թվականների կեսերին, երբ Աբեղյանը ղեկավարում էր Հայաստանի գիտությունների և արվեստի ինստիտուտը, իր առաջարկությամբ և գլխավորությամբ, Գ. Լևոնյանի և Դ. Դեմիրճյանի հետ ձեռնարկում է կազմել «Գրաֆիկ արվեստների և քանդակագործության տերմինաբանական բառարան»¹⁴: Այն պարունակում էր շուրջ 2000 բառային միավոր ռուս-հայերեն թարգմանությամբ, հարյուրավոր նորակերտ բառերով, որոնց ճնշող մեծամասնությունը պատկանում է Մ. Աբեղյանին: Այն, անկախ իր որոշ թերություններից, մի ամփոփ ու արժեքավոր գործ է, հայերեն առաջին կերպարվեստի բառարանը, որը որոշ համայրումներից ու խմբագրումից հետո կարելի է լույս աշխարհ հանել:

Վերջին տերմինաբանական աշխատությունը, որին Աբեղյանը մասնակի հեղինակություն է ունեցել՝ «Լատին-ռուս-հայերեն բժշկական բառարանն է» (1951 թ.):

«Լինելով ժամանակակից հայոց լեզվի մեծ մասնագետ, պրոֆ. Մ. Աբեղյանը հայոց լեզվի բառակազմության ոգուն հարազատ բազմաթիվ նորանոր բառեր ու տերմիններ է կազմել, վեր հանելով հայերենի բառակազմության հարուստ հնարավորությունները և օրինակ է ծառայել հայերենի բոլոր մասնագետների և բառարանագիրների համար:

Դեռ 1920-ական թվականներին պրոֆ. Մ. Աբեղյանը հիմնովին հերքեց ժամանակակից հայերենի մասին տարածված այն առասպելը, ըստ որի հայոց լեզուն անընդունակ է իր սեփական միջոցներով ստեղծելու հասարակական, քաղաքական, գիտական և տեխնիկական տերմինաբանություն: Այդ առասպելի հերքման փայլուն ապացույցներն են պրոֆ. Մ. Աբեղյանի կազմած և հայոց լեզվի մեջ մտած հազարավոր բառերն ու տերմինները»¹⁵, – այսպես է բնութագրել Աբեղյանի բառարանագրական-տերմինաշինական գործունեությունը մերօրյա անվանի բառարանագետ, լեզվաբան Աշոտ Սուրբիայանը:

Դ. ՀԱՅ ՏԱՂԱՉԱՓՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՂՆ ՈՒ ՏԵՍԱԲԱՆԸ

Մ. Աբեղյանին շահագրգռած հայագիտության հաջորդ և վերջին բնագավառը տաղաչափությունն է և հայ բազմադարյան բանաստեղծության տաղաչափական հարուստ ձևերի ու իրողությունների համակողմանի հետազոտությունը: Թեպետ հայ տաղաչափության խնդիրներին տարբեր ժամանակներում անդրադարձել էին զգալի թվով, անգամ անվանի ու հեղինակավոր բանասերներ (Ս. Բագրատունի, Ա. Այտրնյան, Կ. Տեր-Սահակյան, Ավ. Բահաթրյան, Հ. Ճաղարբեղյան, Ա. Տիրոյան, Հ. Թիրյաքյան և ուրիշներ), սակայն այստեղ ևս չուշացավ անվանի հայագետի ծանրակ-

¹⁴ Բառարանը ձեռագիր վիճակում պահվում է ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտում:

¹⁵ Տե՛ս Ա. Սուրբիայանի «Ռուս-հայերեն բառարանագրությունը սովետական իշխանության տարիներին» թեկնածուական ատենախոսությունը, էջ 79 (անտիպ):

շիռ խոսքը և այն 1880-ական թվականներից ի վեր մարմնավորվեց Մ. Աբեղյանի տաղաչափագիտական տարբեր ուսումնասիրությունների և մասնավորապես «Հայոց լեզվի տաղաչափություն, Մետրիկա» 1933-ին տպագրված ծավալուն մենագրության մեջ: Աբեղյանը, հենվելով ժամանակի եվրոպական, հատկապես գերմանական բանասերների հետազոտությունների, նրանց կիրառած գիտական մեթոդների և տեսական արդյունքների վրա, մանրակրկիտ հետազոտության է ենթարկում հայերենի տաղաչափության հարուստ բազմադարյան ձևերը:

Ամենից առաջ Աբեղյանը պարզում է հետազոտվող առարկայի բնույթն ու հատկանիշները:

Տաղաչափության առարկան, ըստ Աբեղյանի՝ ուսանավորն է, այսինքն՝ ռիթմական փոքր միավորներից՝ ոտքերից կազմված ռիթմական այն մեծ ամբողջությունը, որ կոչվում է չափածո տող կամ կարգ: Հետևաբար՝ ուսանավորն առարկան է, իսկ տաղաչափությունն այդ առարկայի՝ ուսանավորների սկզբունքները հետազոտող գիտությունը¹⁶: Ուսանավորի էական հիմքը ըստ Աբեղյանի՝ ռիթմն է, բնորոշ արվեստի շատ տեսակների, այդ թվում և բանաստեղծությանը: Բանաստեղծական ռիթմի հիմնական հատկանիշը համարելով երաժշտականությունը՝ Աբեղյանը տաղաչափական սկզբունքների ուսումնասիրության առաջին խնդիրը տեսնում է լեզվում երաժշտական ռիթմի առաջ գալու երևույթի պարզաբանման մեջ: Երաժշտական ռիթմը նա դիտում է իբրև լեզվական իրողություն, լեզվին առանձնահատուկ երևույթ, ուստի և տաղաչափությունը համարում է լեզվի երաժշտականության տեսություն, իսկ նրա համակողմանի հետազոտությունն ինքնին դառնում է լեզվական ուսումնասիրություն: Աբեղյանը մերժում է տաղաչափությունը ուսանավորներ հորինելու արվեստ համարելու ավանդական տեսակետը և գտնում, որ տաղաչափությունը լեզվական գիտություն է և կազմում է լեզվի ընդհանուր հնչյունաբանության հետազոտության մի մասը:

Հայոց լեզվի տաղաչափության ուսումնասիրությունն Աբեղյանն առաջ է տանում երեք հիմնական ուղղություններով. 1. տաղաչափության հիմունքների և տարրերի տեսական մանրամասն հետազոտություններ, 2. հայ բազմադարյան բանաստեղծության կիրառած բոլոր չափերի և հանգերի հանգամանակից նկարագրություն և քննություններ, 3. հայ տաղաչափական իրողությունների գիտական նորմավորումներ: Ուրիշ կերպ ասած՝ Աբեղյանը հայոց լեզվի տաղաչափությունն ուսումնասիրում է տեսական և գործնական մոտեցումներով:

Մանրամասնությունների մեջ հարկ չհամարելով մտնել, այստեղ ընդհանրացված կարգով նշենք հետևյալը:

Տաղաչափության հիմունքների հիմնավոր ու բազմակողմանի մշակումը հայ բանասիրության պատմության մեջ վիճակվում է Մ. Աբեղյանին: Նա, նկատի առնելով ընդհանուր երաժշտագիտության ու տաղաչափության հետազոտության մեթոդական-տեսական սկզբունքները, հայերենի հնչյունաբանական-առոգանական բազմազան իրողությունների և հայ հազարամյա բանաստեղծության ընձեռած տաղաչափական հա-

¹⁶ Տե՛ս Մ. Աբեղյան. Հայոց լեզվի տաղաչափություն. Երևան, 1933, էջ 7, 147:

րուստ նյութի հանգամանալից քննությամբ, ստեղծում է տաղաչափության մի տեսություն, որն իր սկզբունքներով ու տարերքով թեպետ ընդհանուր, բայց իր նյութով, ոգով ու ներքին օրինաչափություններով ունի հայկական բնույթ: Դա հայերենի տաղաչափական իրողությունների ձևատումն էր տեսական ընդհանուր սկզբունքների վրա, հետևաբար և հայոց լեզվի տաղաչափության ընդհանուր տեսությունը:

Ելնելով հայոց լեզվի առանձնահատուկ շեշտից ու առոգանությունից, հակառակ հայագիտության մեջ մինչ այդ հայերեն ոտանավորը վանկային համարելու արմատացած տեսակետին, Աբեղյանն ապացուցում է, որ մեր ոտանավորը վանկաշեշտային է, իր «ուրույն բնավորությամբ մի առանձին տեղ է բռնում ռուսերեն և ֆրանսերեն ոտանավորների միջև»¹⁷: Այս տեսակետին Աբեղյանը հանգել էր տակավին իր գիտական գործունեության այգաբացին: 1889-ին, իր անդրանիկ գիտական աշխատանքի՝ «Դավիթ և Մհերի» առաջաբանում, խոսելով վեպի իր գրառած պատումի տաղաչափական հատկանիշների մասին, երիտասարդ Աբեղյանը նկատում է, որ «ամբողջ ոտանավորը հորինված է ձայնական (շեշտական, тонический) չափով և կազմված է մեծավերջ (ЯМБ) և վերջատանջ (анapest) ոտքերի խառնուրդից՝ երկար և կարճ տողերով»¹⁸: Ավելին, Աբեղյանը շեշտական տաղաչափության հատկանիշը նկատում է ոչ միայն մեր ժողովրդական վեպում, այլև Խորենացու ավանդած հնագույն վիպական բանահյուսության նմուշներում («Երկներ երկին» և մյուս հատվածներում), հետագայում նաև հին ու նոր քնարական երգերում (հայրեններ, խաղիկներ) և մեր միջնադարյան հեղինակների տաղերում: Դրանով նա հավաստում է մի կողմից մեր գրական ու բանահյուսական երկերի տաղաչափական միասնությունը, մյուս կողմից՝ վստահ ու համարձակ առաջ է քաշում մեր հին ու նոր բանաստեղծական հուշարձանների ոտանավորի շեշտական լինելու բոլորովին նոր տեսակետը:

Տաղաչափության մեջ ելակետային արժեք տալով ամանակին և շեշտին, Աբեղյանը գտնում է, որ հայերենի ոտանավորի կարևոր հիմքն է դառնում վանկերի հավասար թիվը և շեշտը, ոչ թե ամանակն ու շեշտը, քանի որ հայերենում վանկերի երկարությունն ու կարճությունը հաստատուն արժեք չունեն, մինչդեռ շեշտի զգացողությունն ավելի է զարգացած:

Այս իմաստով էլ Աբեղյանը տաղաչափության մեջ առաջնակարգ տեղ էր հատկացնում ռիթմական շեշտերին, որոնք առանձնահատուկ տեղ ունեն շեշտային ոտանավորների մեջ և այլ կարգի (քերականական, առոգանական, տրամաբանական և այլն) շեշտերի կողքին որոշում են ոտանավորի տաղաչափական որակը:

Հայ բազմադարյան բանաստեղծության չափերի տիպաբանական հետազոտությունը կատարելիս Աբեղյանը տիպաբաժանման հիմքում դնում է բանաստեղծական ոտքերի տեսակները, դրանց կազմությունը և շեշտերի դրությունը: Ըստ այդմ՝ հայ բանաստեղծության մեջ նա բացահայտում է 17 հիմնատեսակներ՝ իրենց տարբեր ենթատեսակներով, որոնց մեջ գերիշխող սիրված չափերն են յամբական, անապեստյան և

¹⁷ «Համբավաբեր», Թիֆլիս, 1916, № 27, էջ 860:

¹⁸ Մ. Ա բ է դ յ ա ն. Դավիթ և Մհեր. Շուշի, 1889, էջ 2:

յամբ-անապետյան խառն ոտքերով ոտանավորները: Իսկ պատմական զարգացման առումով հայկական ոտանավորների չափերը իրենց հիմնական ձևերով ու ենթատեսակներով արդեն ձևավորված ու գործածական են եղել VII–XI դարերի հայ բանաստեղծության մեջ:

Մրանք են խիստ ընդհանրացված՝ Մ. Աբեղյանի բազմավաստակ գործունեության արդյունքների համառոտ ուրվագծերը, որոնք բնութագրվում են նորարարության, հայտնագործությունների և գիտական համակարգեր ստեղծելու բազում սխրանքներով, որոնց շնորհիվ նոր հայագիտությունն իր չորս կարևոր ճյուղերով բարձրացավ զարգացման մի աննախադեպ աստիճանի:

Աբեղյանի գիտական ժառանգությամբ մի ամբողջ դարաշրջան է նշանավորվում հայագիտության պատմության մեջ: «Աբեղյանի շնորհիվ, գրել է Ավ. Իսահակյանը, – մեր ազգային-հոգևոր միջավայրը լցված է իմաստությամբ և հեղինակությամբ, լրջությամբ և վեհ նպատակների հետապնդումով»¹⁹: Իսկ Նիկոլ Աղբալյանի բնութագրմամբ՝ Մ. Աբեղյանը «մտավորական մեծ ճիգի մարդ էր, որ կազմակերպել է մեր ազգային գիտակցությունը» հայ հոգևոր մշակույթի տարբեր բնագավառների նկատմամբ: «Պատմական և հանրային մեծ ծառայություն է ասիկա հայ մշակույթին, որ փառքով պետք է արձանագրվի և անկորուստ մնա հայոց գրականության պատմության մեջ»²⁰:

МАНУК АБЕГЯН.
ОЧЕРК ОЦЕНКИ НАУЧНОЙ ЗАСЛУГИ
(К 140-летию со дня рождения)

ՏԱՐԿԻՍ ԱՐՄԵՅՅԱՆ

Р е з ю м е

Манук Абегиан (1865–1944) – крупнейший представитель классического арменоведения, в научной деятельности которого сосредоточиваются четыре области армянской филологии: армянская фольклористика, историография древнеармянской литературы, армянская лингвистика и армянская метрика. Получив высшее образование в крупных европейских университетах и начав свою научную деятельность в конце XIX столетия, М. Абегиан, вооруженный передовыми знаниями своего времени, постепенно приступил к системному изучению различных жанров армянской народной традиции (эпическая словесность, древние мифы, старые и новые лирические песни, верования и пр.), тем самым создавая армянскую фольклористику как самостоятельную научную дисциплину. В течение всей своей научной деятельности Абегиан исследует выдающихся представителей, факты и явления древнеармянской литературы, устанавливает основные периоды ее развития, раскрывает ее внутренние закономерности и тем самым создает научную историю древнеармянской литературы. На основе глубокого изучения восточноармянского языка М. Абегиан, со-

¹⁹ «Գրական թերթ», 1959, № 40:

²⁰ Ն. Աղբալյանի. Ամբողջական երկեր, I, Գրական-քննադատական երկեր, Բեյրութ, 1950, էջ 410–411:

здавая теорию и строгую научную систему новоармянской грамматики, являлся также автором новоармянской орфографии. Всесторонне исследовав многовековое искусство армянского стихосложения, Абегаян создал новую научную дисциплину по армянской метрике. М. Абегаян в своих многогранных и разнообразных исследованиях является автором ряда крупных научных открытий и выступает как выдающийся новатор. Благодаря своей яркой индивидуальности и огромной эрудиции, Абегаян выводит названные области науки из консервативной ограниченности на широкую арену и тем самым поднимает арменоведение на новую ступень развития. Своими огромными научными заслугами Манук Абегаян знаменует целую эпоху в истории арменистики.